

Milorad Popović: Poetika i priključenja

Negdje je zapisano da prije navršene pedesete godine niko nema svoju istoriju. Jer, u osnovi klasičnog poimanja svake individualne i kolektivne istorije je iskustvo. Mudrost se, naime, samo empirijski potvrđuje, iako su se esencijalni podvizi duha i znanosti, u trenutku nastanka, s konvencionalnog gledišta, često doimali kao puke bizarnosti. Pače ludosti. Riječju, istorija ljudskih podviga je istorija diskontinuiteta. Najveće poduhvate, osvajanja, naučne pronalaskе, najveličanstvenije avanture duha, stvorio je genij mladosti, koji je lišen iskustva prethodnika i direktnih uzora. Pogotovo je rizično kalendarsko određivanje zamišljene granice zrelosti kada je riječ o poeziji. "Ono čudno stanje duha" (Vislava Šimborska), izvorno je izraz mladosti. Oktavio Paz kaže: "Svaka generacija pjesnika ponovo otkriva (...) strasnu mladost strasti". Poetska magija svoj najveći uzlet je imala u primitivnim zajednicama, u prvoj mladosti naše civilizacije, kada su recitovane, pjevane i igrane poetske priče o bogovima i porijeklu plemena. Preko mita cijelo pleme se osjećalo dijelom jedne "obuhvatnosti, prirodne i natprirodne", koja ih je pretvarala u istinsku pjesničku zajednicu.

Poezija stoljećima, u Homerovoj baštini, ali i u Istočnim civilizacijama, prije svega poučava i zabavlja. Tek pojavom simbolista, u drugoj polovini 19. vijeka, ona postaje "usamljena pobuna, potkopavanje u osnovi jezika i istorije", koja je "omalovažila i oskrnavila tradicionalne vrijednosti, kako estetske tako i moralne". Ipak, pjesnici, kao rapsodi, recitatori na dvorovima i porodičnim zabavama, činovnici ili otpadnici, uvijek su bili ovaploćenje viška mladosti. Dakle, lucidnosti, infantilnosti, melanholije, strasti, ludosti, nadahnuća... Ontološke neprilagođenosti izbrušene tananom emotivnom inteligencijom. Pjesnička zrelost je ambivalentna: sinkretizam lucidnosti i neobuzdanosti, profetske imaginacije i egzistencijalne nemoći. Zapravo u trećem životnom dobu, *mutatis mutandis*, samo se skribomani i istinski pjesnici još zanose pisanjem stihova. *Poeta vates* zrelost će očitovati u adolescentskom dobu i mladenačku svježinu u starosti.

Talenat je umnogome povezan sa sudbinom, i sve mu, pa i neprilike idu u prilog. Ovo podvlačim zbog toga da za nesumnjive stilske, kompozicijske i semantičke omaške ne bih mogao tražiti alibi. Darovitim ljudima, kao i diletantima, ne treba opravdanje. Potrebna je samo razboritost. I samokontrola. Ja s objavljivanjem ovog izbora poezije nijesam žurio, vjerujem s razlogom, jer sam, naime, autodidakt koji je kasno, poslije navršene dvadesete godine, otkrio ozbiljnu poeziju, i potom, od početka "pjesničke avanture" do danas, više od polovinu vremena - gotovo petnaest godina - sam bio prekinuo bavljenje lijepom književnošću, zarad takozvanog nacionalnog rada. Pjesničko iskustvo, koje je lišeno sistematskog obrazovanja ili barem stanovitog književnog kružoka, može imati mnoštvo nedostataka, prije svega u zanatskom i erudicijskom pogledu, ali i neke prednosti. ("Bez poretka najdublja nauka"). Dakle, bio sam oslobođen napasti - koja katkad može biti kobna za mlade pjesnike - da slijedim ili

oponašam neki, po pravilu lokalni, književni autoritet. Moje početničke pjesme nastajale su u samoći, čak kriomice, zbog straha da će obnarodovanje nove posvećenosti postati predmet javnog podsmijeha: da, eto, neko bez formalnog obrazovanja, i uz to bokser, što je u provincijama sinonim za duhovnu i intelektualnu tupost, piše poeziju. (Moja samozatajnost i nelagodnost u vezi javnog pjesničkog nastupa, vjerovatno se podsvjesno, očitovala i zbog toga što se u nižim socijalnim i obrazovnim staležima, u kojima su postojali ostaci stoljetnog seljačko-ratničkog mentaliteta, moderna umjetnost shvatala kao slabićstvo, malomoćnost, svojevrsni princip ženske prirode, dok su tradicionalne forme pjesama i igara - koje su sinonim za krepost - bile bučne i sugestivne). Strijepnje nijesu bile bez osnova, jer uprkos tome što je početak moje pjesničke karijere umnogome prevazišao očekivanja, dugo je ostala sumnja ispisanika i sugrađana u suvislost, pa i u samo autorstvo knjiga pjesnika - boksera. Ipak, motivi zbog kojih sam se, u to vrijeme gotovo asketski, posvetio poeziji umnogome su nadrastali ove bizarnosti.

Ja sam odrastao u miljeu koji je tavorio između radničke sirotinje i delikvencije: i slutio sam da se moja budućnost neće razlikovati od mizernih sudbina većine komšija, seljaka - proletera. Nemušti adolescentski bijes, gordost, prezir prema tradicionalnim regulama i institucijama, najčešće sam iskaljivao u alkoholu i fizičkim obračunima sa uličnim desperadosima, "ticama rugalicama", i milicijom. Emerson je govorio, "dovelo je do ključanja ono što je u meni polako vrilo". No, osjećao sam da je ovakvo iskazivanje nezadovoljstva i bunta lišeno smisla. I dostojanstva. Da je osuđeno na anonimnost, posvemašnji prezir i neprijateljstvo. Svaka pobuna je motivisana promjenom lične sudbine ili mijenjanjem svijeta. Ja sam htio oboje. Uz to, usamljenost i pobuna vape za saosjećanjem, suparništvom ili savezništvom, svejedno. Koliko god je čovjek okrenut sebi, on uvijek "sebe bira nasuprot drugima", nasuprot svijetu. (Ili, makar, nasuprot nekolicini. Autor "Zaratustre", prije nego se njegov um potpuno pomračio, svakodnevno se raspitivao na pošti u Veneciji: "Je li stiglo pismo za Fridriha Ničea").

S druge strane, hoće li socijalna degradiranost biti uzrok trajne potištenosti i neznatnosti, inicijacija za terorizam, kriminal, svakovrsno nasilje, ili podstrek za duhovno pregnuće, inspiraciju, posvećenost, ipak, više zavisi od unutarnje, duhovne i psihološke naravi, kao i spleta okolnosti koji katkad nazivamo sudbinom, nego od dominantne uslovljenosti egzistencijalnim statusom i porijeklom. Zato mi je otkriće poezije stiglo kao izbavljenje, bogojavljenje: kao potraga za značenjem; za razumijevanjem i artikulacijom velikih suprotnosti koje su me činile nemoćnim i ozlojeđenim; za udaljenim, i isto tako bliskim dušama i sudbinama. Taj susret, to prepoznavanje velikih djela poezije i filozofije shvatio sam kao otkrovenje jednog spasonosnog povratnog puta prema sebi samom. Demone podzemlja, da parafraziram Platona, zamijenili su demoni kojima su opsjednuti pjesnici: umjesto među polusvijetom, tražio sam ih u klasičnoj i modernoj poeziji.

Tako je od samog početka, i prije nego što sam nešto naučio o egzistencijalizmu, moja poetika situirana u napetosti, suodnosu i kauzalitetu esencije i egzistencije, osjećanja tragičnog udesa čovjekovog i pobune protiv "velike lomljive zgrade" moralnog razvoja društva, između individualne sudbine i kolektivnog sentimenta. Sudbinska vezanost za poeziju, u mom slučaju, izvire iz elementarnog, neiskustvenog osjećaja da je biti pjesnik biti ništa i biti sve. U esencijalnom smislu, to je stanje o kome govori Breton, gdje se "život i smrt, realno i imaginarno, prošlo i buduće, saopštivo i nesaopštivo, visoko i nisko prestaju shvatati kao suprotnosti". U psihološkom, antropološkom smislu: "Dualitet umjetnosti je fatalna posljedica dualiteta čovjeka" (Bodler). To jest, "ima priliku da bude ovo koje je takođe i ono". U egzistencijalnom, pak, pogledu pjesnik se može skrasiti u kuli bjelokosnoj, biti narodni tribun, švercer oružjem, i pjesnički izraz može biti otjelovljenje čistog artizma ili naglašene angažovanosti, ali nijednoj pjesničkoj školi, manifestu ili osjećanju ne mogu se u potpunosti odreći socijalne, društvene ili političke konotacije. Nijedan oblik služenja jezikom, za razliku od nekih likovnih ili muzičkih izraza, socijalno nije neutralan i indiferentan.

Stoga, često se, naizgled, i u društvenom kontekstu, jedinstvo pjesnika i poezije ostvaruje u ambivalenciji. Tako Sartr navodi: "U najradikalnije dezangažiranog pisca francuske književnosti - Flobera - bijedni dezangažman samo je naličje jednog totalnog angažmana koji je počeo još od djetinjstva". Ali, i stavlja znak jednakosti između društvenog angažmana pisca i uticaja samog djela: "Nećemo postati apsolutni time što ćemo u našim djelima odraziti nekoliko mršavih principa(...) nego time što smo se strasno borili u svoje vrijeme(...) i pristali da s njim zajedno nestanemo". Teoretičari egzistencijalizma u tome pretjeruju - kao što pretjeruju svi mislioci koji su pretendovali da inaugurišu sveobuhvatan pogled na svijet - u izjednačavanju važnosti društvenog angažmana autora i samog djela, koje se u dubljem emocionalnom, semantičkom i refleksivnom sloju stvara često nesaglasno, pa i u suprotnosti sa samom sudbinom i političkim konjunkturama pisca. Eto, o autoru *Epa o Gilgamešu* ne znamo ništa. Autorima *Ilijade*, i *Banović Strahinje*, znamo samo ime. O Tomasu Pinčonu tek nekoliko biografskih rečenica. S druge strane, veliki pisci i filozofi dvadesetog vijeka slijedili su najzloćudniju ideologiju modernog doba, ali u Hajdegerovim, Paundovim i Hamsunovim tekstovima, nema nacifašističkih opskurnih ludosti.

Stoga mnoge biografije umjetnika, za razliku od životopisa političara, vojnika, diplomata, zbog tako očiglednih nesaglasnosti *lika i djela*, istinski zbunjuju prostodušne savremenike. Posebno je uzaludan bihevoristički pristup u poimanju pjesnika i poezije. Jer, poezija, više od proze ili eseja, označava intimni zanos, "meku osjećajnost", i manje - više, od primitivne ljudske zajednice do danas - postmoderna poezija, ako je relevantna za teorijsku i poetičku klasifikaciju, izuzetak je - ustaljene obrasce ljepote, istine i uzvišenog, bez obzira na epohu, istorijsku evoluciju i raznorodne stilske, svjetonazorske, političke tendencije. Visten Hju Odn je ove dileme najtačnije relativizovao riječima, da će Nerudu, Aragona i Elijara, kojima je zamjerao

koketiranje sa staljinizmom, i Vilijama Batlera Jejtisa, ideologa "opskurnog" irskog kulturnog nacionalizma, ipak, ponovo čitati zbog njihovog majstorstva.

Oktavio Paz pristrasno smatra da je upravo poezija mogući spasonosni most između pojedinca i istorije, koja gasi nepotrebne idealističke snove, jačajući samo ona istinska žarišta strasti koja su plodna pred istorijom i vremenom. Pred novom epohom koja nije "ni istorija ni mit", (*tačnije, istorija bez mita ili mit bez istorije*) poezija, razučena metaforičnim jezikom, ne prodire u vidljivo već u "nevidljivo središte vremena". Jer, u našoj "globalističkoj eri", vidljivo središte vremena je pomjereno, polako se udaljava i nestaje. Vrijeme u kojemu dominiraju ideje svijeta kao globalnog supermarketa, kraja istorije, te rata civilizacija, odnosno nepomirljivih religijskih svjetonazora, s motrišta zapadno-hrišćanskog civilizacijskog kruga, postaje jednodimenzionalno, ireverzibilno, lišeno kauzalnosti i kontinuiteta, pa osjećajna angažovanost pjesnika, svojom formom i jezičkim igrarijama, u blještavilu mnoštva, marketinških strategija, novih scenskih, medijskih i elektronskih formi prosječnom konzumentu kulture doima se redikulozno, patetično i anahrono. U tom kontekstu može se predminijevati, da je moje neveliko pjesničko iskustvo – spoj rastrgnutih i slobodnolebdećih niti unutarne auskultacije (oslušivanja) i svakodnevice, te referiranja na rasapne društvene, povijesne i antropološke znakove – svojevrsni anahronizam.

II

U modernoj književnosti zapravo je najvažnije znati dvije stvari: Kako pisati i Za koga pisati. Najkraća i, po mom osjećanju, najtačnija definicija literature je: *Nije književnost pisati o izvjesnim stvarima nego na izvjesan način*. "Drugim riječima", veli Roman Jakobsen, "poetičnost nije dopunjavanje diskursa retoričkim ukrasima već totalno preocjenjivanje tog diskursa i svih njegovih komponenata". Unutar, pak, literarnog diskursa postoji mnoštvo pojmovnih i terminoloških proizvoljnosti u klasifikovanju književnih škola i pravaca, i u imenovanju svojstvenih osobina pojedinih žanrova. Proizvoljnost izvire iz samog bića književnosti. Iz njene eklektičnosti. Iz jedinstvene simbioze emocionalnosti, imaginacije, obrazovanja, kreativne upotrebe različitih (polu)znanja i socio-filozofskih teorija. Pol Valeri je zabilježio da književnost "oscilira između zabave, pouke, propovijedi ili propagande, lične rasonode i podsticanja drugih". Dok je Volter ingeniozno primijetio, "književnost je poznavanje tvorevina ukusa". U toj prefinjenoj, unutarnoj tvorbi jezika i mišljenja, proza, pogotovo poezija, razlikuju se od društveno-teorijskih i "naučnih" tekstova koji raspravljaju različite aspekte ljudske prirode i sudbine. Pjesnička djela, dakle, sinkretički povezuju mnoštvo neodređenih znanja i poluznanja, i isto toliko nedefinisanih talenata. Mnoga velika pjesnička djela koja odlikuje virtuozna vještina, raskošna imaginacija i emocionalna suptilnost, stvarana su s minimumom obrazovanja. Autori *Banović Strahinje* i *Maksima Crnojevića*, vjerovatno su bili potpune analfabete. Hirurgu, pilotu,

skulptoru, kompozitoru, potrebno je sistematsko izučavanje vještine i alat, pjesniku nije, iako erudicija i škola oplemenjuju talenat. Osobena svojstva jezika, osjećanja i imaginacije, iz kojih izvire bitni agensi jedne pjesničke pojave, ne može podariti nijedna škola i akademsko znanje.

Ova uglavnom opšta mjesta su svojevrsni pledoaje umišljenosti i nakani da razbistrim neke biografske, socio-psihološke i geopoetičke uslovljenosti koji su uticali na moje duhovno formiranje i izgrađivanje poetike. (Uostalom, svaka poetska refleksija, o čijem god djelu govorila, više je odraz sopstvenog viđenja djela, nego njegovog izvornog značenja i osobenosti.) Početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, komunistički poredak je, barem sedam godina poslije Titove smrti, još bio u punoj snazi. Iako su se u većim centrima Jugoslavije, među koje, dakako, nije spadala Podgorica, liberalne tendencije u kulturi polako etablirale, partijski komiteti su arbitrirali u svim bitnim ideološkim i kulturnim pitanjima. Liberalizacija sistema nije odražavala njegovu zrelost nego poroznost i skori slom. Na političkoj sceni je bila treća poslijeratna generacija, uglavnom činovnika i mediokriteta, koja više nije imala onu revolucionarnu oštrinu, i zavodljivost. Autoritarni titoizam poslije Maršalove smrti više nije bio održiv. I kako se to često događa pred velike tragedije, u društvu je prevladavala nekakva tromost, samozadovoljstvo, apatičnost. Zato je bilo opravdano o kraju komunizma razmišljati kao o velikoj istorijskoj šansi, posvemašnjoj civilizacijskoj prekretnici. No, ja u to vrijeme nijesam bio disident. U Crnoj Gori, do početka raspada Druge Jugoslavije, ako se izuzmu infobirovci, bio je samo jedan pravi disident: "narodni filozof" iz Budve, Kiro Radović, koji je jednom osuđen kao "neprijatelj države", jer je u kafani rekao da je Tito ruski špijun, a drugi put da je harizmatični *vođa svih naših naroda i narodnosti*, američki agent.

U kulturnom miljeu, takođe, dominirao je duh prosječnosti, poltronstva i potkazivanja. Ja sam, pak, pripadao društvenom andergraundu i prije nego što sam toga bio svjestan. Nestašne i slabe đake nijesu birali u školske forume, omladinske organizacije, niti su ih kasnije predlagali za Partiju. S druge strane, moji drugovi nijesu bili zainteresovani da se "društveno angažuju". Često bez povoda, maltretirali su one koji su preko Saveza socijalističke omladine dobijali priznanja i privilegije. Istina, postojala je i od strane odlikaša - omladinaca nesnošljivost i prezir prema besprizornicima, ali su omladinci - i pored zaštite nastavnika - često odlazili kući razbijenih noseva. Tako je od malih nogu moje društvo osjećalo odbojnost prema društvenom poretku - iako se nijesmo razumjeli u politiku - najprije zato što nas je milicija, koja je bila personifikacija sistema, dušmanski tukla i zbog bezazlenih delikvencija. Vremenom sam, pogotovo posljednjih desetak godina, u dinamičnom procesu "izgradnje države-nacije", lavirao između mejnstrima i alternative, ali pečat djetinjstva će ostati trajan: jedini moj prirodni ambijent, jedina sredina u kojoj osjećam duh bliskosti i bratstva, društvo je takozvanih ekscentrika i marginalaca.

Tako i moja prva ozbiljna lektira - koju sam uglavnom intuitivno pronalazio - bila su djela "ukletih pisaca", apartida, disidenata: Vijona, Remboa, Bodlera, Paunda, Dostojevskog, Ničea, Kamija, Kafke, Siorana, Mandeljštama, Brodskog, Cvetajeve, A. B. Šimića, Miljkovića... Iz tog jedinstvenog iskustva, u pjesmama moje prve zbirke, *Sa trga glodara*, izvire dominantno osjećanje, ambivalencije pjesnika simboličkog dekadenta i poezije "higijene svijeta" koja počinje "s druge strane očajanja". U nekim pjesmama danas vidim, ako se tako može kazati, pretjeranu pretencioznost, pa i naivnost, u isticanju pjesničkog identiteta koji razvija svijest o sebi i svijetu: prezire svijet, ali i sudi o njegovim vrijednostima. (Istina, u poeziji se naivnost može očitovati i kao darovita spontanost, kako je to i Šiler dokazivao.)

U narednim knjigama, *So Jude*, *Nema više klađenja*, i *Red se polako zavodi*, pjesnički subjekt nije u tolikoj mjeri eksponiran, iako se u duhu ove poezije i dalje promiče apolitičnost (kao stav ili svojevrsni angažman), osjećaj usamljenosti i prezir prema ideološkim i malograđanskim konvencijama, kao vid pobune prema licemjerju, duhovnoj tromosti i svojevrsnom parazitizmu koji je emanirao iz različitih privilegija. U formalnom smislu metaforičke ukrase umnogome zamjenjuje i proširuje narativni diskurs. U svojevrsnim poetskim noveletama opisuju se različiti oblici društvenog otpadništva, boemije, nastranosti, andergraunda, kao i likovi švercera, boksera, kokcara, izbacivača, noćnih dama, različitih nevoljnika, ekscentrika i fanatika... Ipak, nije mi bila ambicija da stvaram poeziju nalik novinskom tekstu ili sociološkoj studiji, lišenu spontanog i jednostavnog doživljaja svijeta i jezgrovite, paradoksalne, kontemplacijske, lirske i metafizičke suštine pjesničkog bića. Pjesničku angažovanost - za razliku od publicističkog ili filozofskog angažmana koji treba biti hladan i distanciran - čak i kad je suzdržana i racionalna, odlikuju dramatismom i tragizmom određenim unutarnjim antinomijama. Koliko god poezija tematizuje različite bizarnosti svakodnevice, u pozadini, u njenom dubljem semantičkom sloju, u ritmu, u tonalitetu, makar povremeno se mora osjetiti "prisutnost mističkog lakmusa". Bez tog mističkog ozračja, bez tog osjećaja koji ona nudi, ili kako Paund kaže, bez kvaliteta artikulacije te emocije, njenih nedorečenosti i mnogostrukih mogućnosti, poezija je puko gomilanje stihova, potpuno bezvrijedna vještina.

U pjesmama koje su nastale u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog stoljeća, vidljive su promjene u osnovnom osjećanju, impulsu, energiji u odnosu na dotadašnji krajnje individualizovani diskurs i (samo)ironijsku distancu, koja je po prirodi stvari bila pasivna, apolitična. Ergo, jedina socijalna i politička ideja koja me dotad intrigirala bio je liberterski socijalizam, anarhizam. Za razliku od autoritarnog socijalizma, marksizma, koji se u nas ovaplotio kroz lenjinizam, staljinizam, titoizam, anarhizam je, u svom pacifističkom obliku u suštini apolitičan, tačnije antipolitičan. Anarhizam je negacija autoriteta države i centralizovane hijerarhije vlasti, dva glavna stuba na kojima se oslanja svaka politička ideja. Neposredno poslije sloma Crvenih brigada, jedan poznanik koji je bio saradnik nekim uticajnim talijanskim anarhistima, rekao mi je: "Mogli smo u jednom trenutku uzeti vlast, ali je nijesmo imali kome dati".

Oni su, dakle, gradili svoje ideje i prinosili žrtvu u borbu za koju su unaprijed znali da će je izgubiti. U to vrijeme sam vjerovao u svrhovitost njihove izgubljene bitke i opravdanost nasilnih, krvavih akcija. Nadasve sam poštovao anarhističku bezumnu hrabrost i apostolsku nesebičnost. No, umjesto u nekoj anarhističkoj grupi, stanio sam se među crnogorskim nacionalistima.

Ova neobična, tužna skupina od desetak profesora i pjesnika izgledala je izgubljena u vremenu i prostoru. Izvjesnu minimalnu podršku u javnom mnjenju imali su samo na Cetinju, dok su u ostalim sredinama doimali kao neki poluretardirani ekscentrici. Ideje i vrijednosti koje su propovijedali bile su, kroz višedecenijsko trajanje dvije Jugoslavije, izbrisane raznim propagandnim tehnikama i represivnim metodama iz svijesti ondašnjih Crnogoraca. Mene je upravo najviše intrigiralo to što je crnogorsko nacionalno pitanje toliko demonizovano, i što je grupa koja se zalaže za priznanje nacionalnog subjektiviteta tako beznadežna: da je Crnogoraca umjesto petsto hiljada bilo pet miliona, i da je, recimo eksponiranih zastupnika crnogorskih prava umjesto deset bilo hiljadu, ova problematika bi me interesovala koliko, recimo, izučavanje endemskih vrsta balkanske flore i faune. Uz to, romantična storija o istorijskoj državi koju nema ko da brani, čije je vjekovno trajanje u neprijateljskom okruženju najmoćnijih evroazijskih imperija bilo jedinstven istorijski podvig, o kojemu su s ushićenjem pisali i govorili Volter, Puškin, Malarme, Gledston, Garibaldi... dodatno je podjarivala moju imaginaciju da i u ovom vremenu treba sačuvati zublju slobodnog njegoševskog logosa.

Dakle, nacionalni osjećaj i ponos, kad su motivisani odbrambenim razlozima, i ako ne ustuknu pred parohijalnim vrijednostima i ksenofobijom, za razliku od strasnog, egzaltiranog, agresivnog osjećanja pripadnosti plemenu, etnicitetu, mogu u određenom istorijskom kontekstu biti napredni, humanističkih stremeljenja, i ne negiraju intelektualno častoljublje. Radni alat kritičkog mišljenja - da parafraziram američkog sociologa, Beringtona Mura - pored ostalog je da sadrži skepticizam prema tvrdnji i trijumfalizmu pobjednika i solidarnost sa žrtvama socijalnog, nacionalnog ili istorijskog procesa. Ipak, svako osjećanje zajedništva podložno je - i na stalnoj je kušnji - da se vremenom pretvori u banalno samozadovoljstvo, nekritičnost, nepokretnost. (Misaonu zrelost, umjetnički dar, smisao za apstrakciju, ne izoštrava psihologija mase, društvena etabliranost ili patricijsko porijeklo, već osobeno i uporno traganje, propitivanje, izučavanje različitih znakova i fenomena). Nacionalizam je, kako kaže Kiš, ideologija licitarskog srca: lišena apstrakcije, senzibiliteta za individualno i univerzalno, osjećaja mjere i problematičnog shvatanja modernosti. Ideje nacionalne ekskluzivnosti, etničke originalnosti, takozvane narodne sabornosti, izviru iz duhovnog siromaštva, iz oskudne uobrazilje, iz rigidnog poimanja svijeta, ali, s druge strane, marksisti, anarhosocijalisti, liberali, potcijenili su najsuptilniji i možda najpogubniji vid asimilacije i kolektivnog ugnjetavanja kroz kulturni i nacionalni hegemonizam. Zato se i u našem vremenu, naizgled iznenadno i nemotivisano, postavljaju na dnevni red - čak i u državama sa dugom tradicijom građanske demokratije - pitanja autonomije i

nezavisnosti raznih nacionalnih i lingvističkih zajednica, za koje se vjerovalo da su pronašli trajni *modus vivendi* unutar većih i složenih društava multikulturnog karaktera.

Moj angažman u stvaranju pokreta za “nacionalno oslobođenje” nije, dakle, naročito u početku, imao racionalno utemeljenje. Pogotovo je štetio mojoj profesionalnoj afirmaciji, jer su najbolji beogradski časopisi, *Književnost* i *Književna reč*, i krug njihovih urednika i saradnika, s neuporedivo više entuzijazma i naklonosti prihvatili i afirmisali moju ranu poeziju nego što je to bio slučaj u Podgorici. No, upravo iz terazijskih kužina, sirovo i nadasve bahato, nametano je gledanje na Crnu Goru kao na jedan provincijalni varijetet nacionalnog srpstva, štoviše da su Crnogorci “so srpstva”, itd. Ova ponižavajuća nadmenost kod mene je stvorila inat, i naizgled spontano sam se počeo prisjećati najranijeg djetinjstva i sjednika subotom u našoj suvomeđnoj kući na Gajcu. Ponovo sam tumačio priče dvojice komšija, osamdestogodišnjih staraca, Sima Jolova i Jovana Ivanova, koji su se u dugim noćnim satima, na momente poluglasno, škrtim, suspregnutim jezikom, prisjećali, Božićne pobune, legendarnog čojstva i junaštva brigadira Krsta Zrnova, te zvjerstava srpske žandarmerije prema protivnicima “ujedinjenja”.

Odbrambeni nacionalizam i izvorni socijalizam, u ranoj fazi, dominantno su određeni snažnim emocionalnim i iracionalnim nabojem, naročito ako su međusobno povezani u ostvarivanju istog cilja. *Većina ideologija u periodu stvaranja teži slobodi, dok su u vremenu ostvarivanja glavno sredstvo tlačenja.* Ali, pitanju reinterpetacije crnogorske nacije, odnosno tradicije, trebalo je prići racionalno, kreativno, koristeći komparativna iskustva u izgradnji modernih nacionalnih kultura, prije svega kroz jezik i književnost. Dramski spjevovi, epske pjesme, himne, storije o dinastijama, velikim bitkama i herojima, u simbloličkoj ravni najdublje označavaju zajedničku sudbinu, životni stil i karakter jednog naciona. Kulturni identiteti, posebno malih nacija, veoma su složeni, sastavljeni od raznorodnih, često protivrječnih istorijskih i civilizacijskih uticaja i vrijednosti. Mali je broj takozvanih istorijskih naroda koji mogu potvrditi nesumnjivi kulturni i istorijski kontinuitet, a neke nacije - poput litvanske, makedonske, slovačke, austrijske, ukrajinske - igrađene su dvostrukim, čak, trostrukim ukrštanjem tradicionalnih kulturnih i političkih identiteta. Zato se jedna stabilna i održiva savremena nacionalna kultura - Benedikt Anderson naciju naziva zamišljena zajednica – temelji na stvarnim i izmišljenim tradicionalnim vrijednostima, koje su primjerene opštem mentalitetu i kolektivnom pamćenju, što je osnov stvaranja moderne doktrine i strategije. Svaka tradicija, pogotovo tradicija malih kultura, često se odlučujuće profiluje i određuje, za mnoge kasnije epohe, kroz samo jedan istorijski događaj, jedno djelo, jednu ličnost.

Crnu Goru, koja je kroz vjekove zaista imala “višak istorije”, a manjak normalnog civilizacijskog razvoja, umnogome je odredio Njegoš i *Gorski vijenac*. Njegoševo crnogorstvo i srpstvo. Tačnije, tumačenja Vladičinog crnogorstva i srpstva u

ideologijama i političkim silnicama dvadesetog vijeka. Nijedan evropski pjesnik modernog doba nije imao tako malo sreće sa savremenicima i nasljednicima kao što je to Petar II Petrović Njegoš. Ne samo za Njegoševa života, nego i nekoliko decenija poslije njegove smrti, ne postoji nijedno ozbiljno književno svjedočanstvo, koje prepoznaje ovog samorodnog pjesničkog genija. Kada je, pak, među srpskokrnogorskom elitom osviještena Njegoševa veličina, autor *Gorskog vijenca*, u studijama i esejima *duboke odanosti*, dobija atribucije vidovnjaka i proroka, kosovskog osvetnika, u novije vrijeme ideologa etničkog čišćenja i duhovnog oca Matije Bečkovića. U toj vulgarnoj ideološkoj simplifikaciji, plemenskom praznovjerju lokalnih pjesnika i mudraca, filistarskoj bogobojažljivosti učenih akademika i profesora, gotovo ništa nije ostalo od autentične Njegoševe poetike, filozofije i političkih pogleda na svijet. Nasuprot Eliotovim spekulacijama o tradiciji, Njegoš, u užem crnogorskom i južnoslovenskom kontekstu, ima sam za sebe cjelovito značenje. On nema prethodnika, i ne možete ga ocjenjivati na osnovu njegovog "odnosa prema mrtvim pjesnicima i umjetnicima". Za nekoliko značajnih crnogorskih pjesnika 20. vijeka (Radovan Zogović, Mirko Banjević, Dušan Kostić, Marko Vešović) može se kazati da su njegovali strasni njegoševski pojam Slobode: samo je Sloboda u njihovoj poetici determinisana egzistencijalnim, klasnim, nacionalnim razlozima, dok su najdojmljivije stranice Njegoševih spjevova više situirane u metafizičkim sidrištima.

Naravno, Njegoš nije izrastao na goloj ledini: duh "borbe neprestane", herojski, agonalni i stoički principi klasične Crne Gore izviru iz *Gorskog vijenca*, i ovo djelo je, uz *Imovinski zakonik* Baltazara Bogišića, najzorniji dokaz kulturno-duhovne samobitnosti crnogorstva. Ipak, duhovni postulati *Gorskog vijenca* i *Luče mikrokozma*, imaju univerzalni smisao, metafizički, kosmogonijski karakter. Njegoševe *univerzalne analogije*, nastale iz neobimne ali probrane lektire, Epikura, Platona, Ovidija, Plotina, Dantea, Milтона, Spinoze, Đordana Bruna, Puškina..., u kojima je svjetski duh kompleksna i nedjeljiva cjelina. Ni kod jednog drugog modernog južnoslovenskog pjesnika ne očituje se u tolikoj mjeri ekumenizam. Među tumačima Njegoševe misli, kao i pjesnicima-epigonima, nema bliskog duha, nema dovoljno lucidnih poslenika koji će univerzalnije kontekstualizovati, izvan crnogorskih i srpskih partikularizama, mitove o *Istrazi poturica* i *Kosovski mit*. Njegošev duh je neortodoksan, otvoren, antiklerikalni, kosmopolitski, štoviše kosmogonijski (vidjeti *Luču mikrokozma* i Vladičnu privatnu korespondenciju), dok su domaći njeošolozi kupili patrljke iz tog neobičnog djela i od njegovih nakaznih oblika pravili nekakvu provincijalnu ikonu pravoslavnog ajatolaha, koju su isturali ispred sebe, na masovnim skupštinama, na kupolama tenkova, u pohodima na svoje inovjerne slovenske rođake. Stoga, i ne čudi toliko što su neki učeni izvanjci u Njegošu vidjeli ideologa etničkog čišćenja, dok nekolicina najdarovitijih mladih crnogorskih pisaca - u prvom redu zbog animoziteta prema deseteračkim epigonima - samog pjesnika *Luče* gledaju kao egzotičnu pojavu koja je izrasla iz usmene epske književnosti, i da zakonomjerno tome ni njegovi "nasljednici" nijesu mogli biti bolji.

Ova poduža elaboracija o Njegošu i izvitoperenom poimanju tradicije, u stvari mi je poslužila za pitanje: kako poslije Njegoša u Crnoj Gori pisati poeziju, koja nije hermetična ili nije pod uticajem kvaziepskog bečkovićevskog diskursa. Njegoševi epigoni, umjesto da proširuju referencijalno polje svog prethodnika mnoštvom novih iskustava moderne svjetske književnosti, oni su ga, po mjeri tog tromog, uparloženog plemenskog duha, sužavali i karikirali. Iz tog diskursa nije moguće izvući više od onoga što je predstavio Matija Bečković: zavodljiva aforistička duhovitost i leksičko bogatstvo arhaičnog crnogorskog logosa, što je gotovo nezazumljivo, banalno, na bilo kojem drugom jeziku. Čak i na srpskom. Odnos prema tradiciji je promjenjiv, i on je više uslovljen savremenim tendencijama nego samim spoznajama o tradiciji. Stoga, dok sam pisao *Cetinjski ljetopis* - u vrijeme takozvanih kulturnih obnova svih južnoslovenskih nacija - shvatio sam da je nužno, ne odbaciti ili ignorisati, nego u eliotovskom smislu modernizovati pogled na tradiciju. Pokušati transponovati u leksičkom, kompozicijskom, tematskom smislu ono što korespondira sa sadašnjim ukusom i sa nešto širim izvannacionalnim receptivnim krugom. U pjesmama portretima, kralja Bodina, vladika Save i Vasilija, Šćepana Malog, kombinovanjem istorijske građe i fikcije, pokušao sam pjesničkim sredstvima postaviti neke ideje o identitetu koje sam kasnije razvio u *Crnogorskom pitanju*. Danas mi se čini da sam u tome polovično uspio.

Poslije ovih pjesama koje su nastale do kraja 1989, narednih petnaest godina, sve do 2004, nijesam izučavao poeziju, prikupljao poetsku građu, pisao pjesme. Poezija me činila slabim, ranjivijim, a od samog početka takozvane Antibirokratske revolucije, bilo mi je jasno da se priprema velika tragedija. Spremao sam se za to strašno vrijeme: htio sam biti akter, i to na strani nemoćne manjine. S obzirom na moje opsesije moglo se očekivati da neću preživjeti. Ipak, nijesam htio ličiti ovci koju pripremaju za klanicu. Stoga sam na sve načine, mijenjajući intimno okruženje, lektiru, teme razgovora, ukupne fizičke i mentalne treninge, pokušao se što više oslobađati meke poetske osjećajnosti. U to vrijeme najviše me onespokojavala činjenica da se u susret neminovnom ratu, u nacionalnim mobilizacijama sve strane u bivšoj Jugoslaviji pripremaju za sukob, dok su se oni što se zalažu za crnogorsku državotvornu ideju, za koju je istorijski gledano prinešeno najviše žrtava, unaprijed pomirili sa porazom i vjerovatnim nestankom. Ja sam, kao i većina seljačke djece, koja su odrasla uz anegdote i legende o velikim podvizima boraca za crnogorsku slobodu, maštao o tome kako ću, ako se stvori prilika, pokazati da sam dostojan potomak onih ljutih zatočnika. (U društvima sa izraženim agonalnim mentalitetom rat je glavni ispit zrelosti i vjerodostojnosti). Naravno, bilo je iluzorno vjerovati u pobjedu nasilnim metodama, ali pretpostavljao sam da je to prva etapa u borbi za crnogorsku opstojnost, koja će, slično palestinskoj ili baskijskoj, trajati decenijama.

U to vrijeme još niko nije mogao predvidjeti kasniji strateški raskol u promiloševićevskoj vlasti. Mislio sam da je neophodno napraviti neke radikalne akcije koje će budućim generacijama svjedočiti kao kontinuitet otpora, kao prilog konačnom

oslobođenju kad se za to stvore povoljnije istorijske okolnosti. Stoga sam se za revolucionarni poziv - revolucija je, kao i poezija, "glas strasti i vizija"- kako bi Cetinjani rekli, pripremao o svom trošku: izučavao razne povijesne, kulturološke, sociopsihološke, propagandne, bezbjednosne i vojne aspekte nacionalnog pitanja. U teorijskom dijelu s lakoćom sam usvajao ova specifična znanja, ali u praktičnim namjerama postojale su nepremostive teškoće. Najprije zbog toga što nijesam bio sposoban, zbog svoje tankočutnosti, neotpornosti na glupost i podlost, i starinskog shvatanja časti i prijateljstva, stvoriti uticaj na više od desetak ljudi. I drugo, prvaci independističkog pokreta bili su prva generacija Crnogoraca koja nije rasla u surovom seljačkom ambijentu: nijesu se morali boriti za svoje mjesto u spartanskim dječjačkim igrama i tučama, nijesu ratovali, nijesu skitali svijetom, nijesu prkosili zakonu ili robijali. Većina se regrutovala iz komunističkog podmlatka, takozvanog Saveza omladine. Oni su se grozili i same pomisli da se u borbi za opstanak nasilnim sredstvima treba suprotstaviti tako moćnim i svirepim neprijateljima. Dakle, ono što mi je u tom vremenu izgledalo kao glavni limit, danas se pokazuje da je bila komparativna prednost ovog naprednog, ali slabo organizovanog pokreta, sa neodlučnim i dijelom korumpiranim vođstvom.

Sa današnje distance je jasno da je jedino pacifističkim sredstvima i retorikom bilo moguće sačuvati Crnu Goru od većih stradanja, i, što je meni u tom vremenu bilo važnije, dovesti je do samostalnosti. Krajem 1991. godine moj status je postao krajnje nezavidan: prvaci vodeće antiratne stranke su naredili svojim asistentima da nas nekolicinu potpuno marginalizuju, i po mogućnosti izoluju a, s druge strane, režimske tajne službe, zbog saznanja da se pokušavamo ilegalno organizovati i djelovati, pripremale su moju likvidaciju. Danas vjerujem da me spasila sreća, i to što sam se neprestano kretao: pokušavajući stvoriti minimalnu ljudsku i tehničku potporu u Crnoj Gori, i pridobiti političke saveznike, finansijske sponzore i intelektualnu podršku u drugim jugoslovenskim zemljama, najviše u Zagrebu i u Italiji, u kojima sam ukupno, od 1988. do kraja 1991. godine, proveo više od polovinu vremena. U ratnom haosu pažnja mojih neprijatelja - koji inače nijesu bili perfektno edukovani niti motivisani - bila je rasuta na više stvarnih i izmišljenih nosilaca otpora.

Tako sam, naredni dan poslije - za našu opciju - neuspješnog referenduma, 2. marta 1992. definitivno napustio Crnu Goru. (Kasnije je vojna Kontraobavještajna služba organizovala ubistvo mog prijatelja Raska Adžiahmetovića, koji mi je 1991. godine na Cetinju spasio život, kada je jedan kriminalac, saradnik KOS-a, bez vidljivog povoda pokušao da me ubije iz vatrenog oružja). U emigraciju sam otišao inkognito, bez očekivanog egzibicionizma: bio sam rezigniran već očiglednom namjerom mojih bivših drugova koji su vodili opoziciju da ne preduzimaju nikakve riskantne korake koji bi ojačali moral i organizaciju pokreta, i u inostranstvu izazvali pozornost na crnogorsko pitanje. Uz to, nevjerodostojno je kritikovati Miloševićeve pristalice u Crnoj Gori, sa distance od nekoliko stotina kilometara, i kad sam stigao u Zagreb, odlučio sam biti veoma suzdržan u javnom eksponiranju i ponašati se u skladu s opštim prilikama.

Neukusno je, pored ostalog, da jedan izvanjac ne dijeli sudbinu stotina hiljada domicilnih hrvatskih prognanika. Nijesam htio ni simbolički opterećivati budžet zemlje čija je trećina teritorije okupirana, pa sam odbio ponude za publikovanje sabranih publicističkih tekstova i novih izdanja poezije. Ovo je bio teži i opasniji put. Emigrant, pogotovo u ratu, ako nema neku instituciju ili mentora kojima će iskazati безусловnu poslušnost i lojalnost, neprestano je na vjetrometini i bez osnovnih sredstava za preživljavanje.

Lojalnost i poslušnost su sinonimni u našem balkanskom iskustvu i mentalitetu, koji se gradi na neprestanom propitivanju i dokazivanju poslušnosti, na sumnjičenju u iskrenost lojalnosti. Moje shvatanje lojalnosti je drukčije: uvijek sam insistirao na partnerstvu i osjećao nelagodnost kada bi neko pokazivao aroganciju, grubost, prezir prema slabijem i, s druge strane me osupnuo, vrijeđao svaki znak poslušnosti, nesigurnosti ili straha pred moćnicima. Elem, Hrvatska je napadnuta u tom ratu i bila je saveznik crnogorskom pokretu za nezavisnost. Pomagala ga je politički i materijalno. To je bilo dovoljno za moju zahvalnost i makar simboličnu pomoć – u svemu osim da postanem dio državnog bezbjednosnog i propagandnog aparata: bez obzira što sam rano shvatio da u političkoj borbi koja je velikim dijelom ilegalna, u suženom i opasnom prostoru djelovanja, postajete interesantni za sigurnosne državne strukture, ne samo neprijatelja nego i saveznika. U tom ratu, u kojem ste meta opasnih neprijatelja, blagovremene i tačne informacije i procjene, presudno utiču na ličnu sudbinu i uspješnost planiranih akcija i strategija, pa je bilo nužno izvjesne predrasude i emocije unekoliko suspregnuti. Stoga sam, naravno, morao koristiti i analizirati saznanja iz diplomatskog, vojnog i policijskog miljea, saradivati s ljudima iz raznih društvenih i državnih struktura. Ali, meni gordost i tankoćutnost, seljačko porijeklo i pjesnička umišljenost, nijesu dozvoljavali da prijedem onu crvenu liniju koja dijeli slobodnog čovjeka od doušnika, te da od nekoga primam naređenja i dostavljam mu pisane izvještaje. To bi obesmisliilo i ponizilo *raison d'etre* moje borbe, sve ono važno što sam usvojio i čemu sam se zavjetovao. (U užem socijalnom miljeu u kojem sam odrastao, gdje u igrama žandarma i komita niko voljno nije htio biti žandarm, špijuni su - za razliku od lupeža i razbojnika, čija je smjelost izazivala pomiješana osjećanja osude i divljenja - smatrani najnižim, najnedostojnijim bićima).

Prvih par godina u Zagrebu su mi bila otvorena sva vrata, ljudi su s velikom blagonaklonošću prihvatili sve izvanjce - naročito iz neprijateljske sredine - koji su podržavali njihovu borbu, i od mene nijesu tražene nikakve protivusluge. Onda me počeo opsesivno progoniti jedan stari policijski doušnik - u tekstu koji se dodiruje pjesničkog i moralnog iskustva, iz higijenskih razloga ne pominjem mu ime - moj sunarodnik, stihotvorac, emigrant, koji je stanovao u državnoj zgradi za visoke vojne i civilne dužnosnike u Ilici, i imao na raspolaganju dvojicu inspektora policije i službeno auto. (O nedjelima i nastranostima ove sociopatske osobe, jedinstvene u živopisnoj galeriji balkanskih nitkova, koja više od pola stoljeća svakom režimu, od vremena Aleksandra Rankovića do danas, kontinuirano blati, zastrašuje i špija pjesnike –

posebno je potresan slučaj denunciranja zbog satirične pjesme i hapšenja u Beogradu, Vjenceslava Čičeka, koji je u zatvoru oslijepio - mogu se napisati obimne studije o beščaću). Denuncijacije je često nemoguće dokazati, ali i opovrgnuti. Naročito je meni bilo teško nešto vjerodostojno demantovati - pa i to da u ratu tajno saradujem sa neprijateljskim režimom u Podgorici, jer sam tih godina često putovao, zbog političkih i privatnih razloga, između Zagreba, Beča, Rima, Albanije - u Tirani sam radio gotovo jednu godinu - Makedonije, Crne Gore - u Crnu Goru sam nekoliko puta ilegalno ulazio preko Albanije - i susrijetao sam mnoge osobe iz javnog, poslovnog, ali i kriminalnog miljea, koje bi pristojni ljudi, i u ratnim vremenima, u širokom luku obilazili. Osoba ovako nedefinisanog statusa i izvora prihoda za život u ratnom vremenu, može biti specifični zanesenjак ili opasni zavjerenik, agent, kriminalac. S druge strane, oni koji u ratu odlučuju o životu i smrti nemaju mnogo afiniteta i imaginacije da prosuđuju o nečijim namjerama izvan uobičajenih shvatanja socijalnih klišeа i bezbjednosnih doktrina.

Mreža spletki i intriga se plela oko mene, i preživio sam zahvaljujući dvojici prijatelja: novinaru Dragu Kastratoviću, jedinom Crnogorcu koji je bio aktivni sudionik *Hrvatskog proljeća*, i pjesniku Borisu Maruni, nekadašnjem emigrantu, u to vrijeme visokom državnom činovniku. Oni su znali da - uprkos teškoj materijalnoj oskudici - posvećeno volontiram, pomažem crnogorskoj opoziciji u inostranoj promociji i dobijanju materijalne i tehničke pomoći, vodeći neki sopstveni rat u opštem ratu: i svojim uplivom i autoritetom otupili su oštricu ovih, u smutnim vremenima, pogibeljnih insinuuacija. Pomogli su mi, dakle, da ne skončam u nekom hausteru ili jarku, ali, uprkos intervencijama i drugih javnih djelatnika, te Društva hrvatskih književnika, čiji sam član, bio sam - uz jednog advokata porijeklom sa Cetinja - jedini Crnogorac u Hrvatskoj, koji nije mogao, do promjene vlasti 2000. godine, dobiti osnovna građanska prava. Od ličnih dokumenata posjedovao sam jedino hrvatsku putovnicu za strance, ali apartidski status, nemaštinu, sumnjičenja, neizvjesnost, lakše sam podnosio nego operetski imidž sinekurnog emigranta, kojega će s vremena na vrijeme slikati u Banskim dvorima i Vlaku slobode, ili pokazivati kao suvenir na nekoj svečanoj večeri. Ja sam, dakle, uporno ignorisao izvjesne regule i ponašanja koja bi mi olakšala status političkog emigranta, ali je mojoj supruzi, možda upravo višegodišnja ratna i egzistencijalna trauma, doprinijela ubrzanom razvoju teške bolesti i trajnoj vezanosti za bolničko liječenje. Tako sam u jesen 1997. godine, ostao sâm s četvorogodišnjom kćerkom u Zagrebu. Pošto su moj nesigurni, ali jedini prihvatljivi i mogućí egzistencijalni izvor bili neoficijelni, "divlji" posrednički i menadžerski poslovi u raznim balkanskim zemljama, Austriji i Italiji, što je zahtijevalo stalna putovanja, i kako u Hrvatskoj nijesam imao nikakvih prihoda niti mogućnost da nekome ostavim kćerku na čuvanje, povratak na Cetinje je bio neminovan, jer sam u tom času jedino od rodbine mogao očekivati pomoć u staranju o malodobnom djetetu.

Ipak, pitanje je da li bi povratak u Crnu Goru, bez obzira na lične motive, bio moguć da se nijesu dogodile neke neočekivano povoljne društvene okolnosti,

uslovljene velikim političkim promjenama u Podgorici. Đukanovićeve frakcija otkazala je poslušnost Miloševiću i pobijedila na izborima. Prvi put se stvorila situacija da za moje ideje mogu očekivati potporu vlasti u Crnoj Gori. S Mladenom Lomparom i Pavlom Goranovićem, ponovo sam pokrenuo časopis **Ars** i izdavačku djelatnost. Namjeravao sam da nastavimo – od strane vrhuške crnogorskog Saveza komunista - nasilno prekinuti posao deprovincijalizacije crnogorske književnosti, koji smo počeli u Književnoj opštini Cetinja, sredinom osamdesetih godina. Osavremenjivanju i urbanizovanju književnog diskursa i međunarodnoj afirmaciji domaće književne scene umnogome nam je pomogla, čak presudno uticala, pojava izrazito darovite nove književne generacije, mladih i obrazovanih prozaista i pjesnika, koja je, bez ozbiljnih književnoistorijskih - crnogorsku književnost 20. vijeka mimoišli su nadrealizam i modernizam - i teorijskih razloga, nazvana postmodernističkom. (Pojmovna i vrijednosna proizvoljnost je glavna karakteristika neizgrađenih kultura i društava). Danas vjerujem da je ovo bio jedini moj angažman u “javnom sektoru” za koji ne postoji sjenka kontroverzi, polovičnosti, promašenosti. Ipak, moja glavna ambicija, takoreći opsesija, bila je da ona teorijska znanja, koja sam usvojio mjesecima izučavajući stručnu literaturu o raznim aspektima fenomena nacije u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, predstavim javnosti i ubijedim nosioce vlasti da prihvate tehnike, retoriku i doktrinu neophodnu za izgradnju nacionalne svijesti održive u novim istorijskim okolnostima i za opštu društvenu mobilizaciju.

Ovaj posao je za većinu evropskih nacija završen u 19. ili prvoj polovini 20. vijeka, i on je s aspekta savremenog evropskog političkog iskustva anahron, ali je za dovršetak nacionalnog konstituisanja neophodan, kao što i svaki pojedinac, štogod kasnije mislio o tome, mora proživjeti adolescentski period. Ergo, ovo je kreativan i značaki posao, jer osim komparativnog izučavanja nacionalnih pokreta od vremena romantizma i moderne, mora se veoma senzibilno i tačno poznavati tradicijske, sociopsihološke, mentalitetske matrice sopstvene nacije, koje su presudno uticale na formiranje zajedničkog karaktera i životnog stila. Ovaj zadatak u Crnoj Gori je kudikamo teži nego u sličnim istorijskim situacijama u drugim sredinama, jer osim što su političke vođe neuke i većinom anacionalne u dubljem kulturološkom smislu, ovdašnji uticajni intelektualci su, umjesto na reinterpretaciji još žive tradicije crnogorskog čojstva, *Gorskog vijenca*, velikih vojnih pobjeda, himni, pripovijesti o priznatoj i nepravedno izgubljenoj državi i propalom narodnom ustanku, pokušali graditi nacionalnu ideologiju i doktrinu na mrtvom dukljanskom mitu, koji je bio predmet beskrajnih manipulacija kod protivnika crnogorske samobitnosti. (Vezivanjem za mrtvi, zaboravljeni ili nikad dovoljno izgrađeni mit, nacionalna ideologija produbljuje već stvorene kontroverze, i postaje glavna smetnja dovršetka modernog kulturnog i nacionalnog konstituisanja).

Ako je nacija zamišljena ili imaginarna zajednica - a velike istorijske i kulturološke protivrječnosti i kontroverze to nesumnjivo potvrđuju - onda je potrebna, slično kao u stvaranju, na primjer, sage ili istorijskog romana, suptilna umjetnička imaginacija, koja ponovo pronalazi, izumijeva, čvrsto strukturira, svim sredstvima

propagira i utemeljuje simboličke i mitske rekvizite, kako bi se kod prosječnog čovjeka stvorilo osjećanje ponosa i izuzetnosti nacionalne sudbine. Marginalizovanje čojstva i Njegoševog djela, dvije ključne tradicijske civilizacijske legitimacije za stvaranje modernog crnogorskog identiteta, govori o tome da je crnogorska inteligencija neinventivna, i da je nesposobna reinterpretirati površna i pogrešna poimanja sopstvene novovjekovne tradicije, prije svega Njegoševa (crnogorskog) srpstva, koje u antropološkom, empirijskom, duhovnom smislu pokazuje nedvosmislenu nacionalnu odjelitost i samobitnost, u odnosu na Cvijićevo, Pašićevo ili Ćosićevo srpstvo.

U knjigama *Mali narodi i nacionalizam* i *Crnogorsko pitanje*, pokušao sam ovaj spor izvući iz anahronih pozitivističkih i etnogenetskih prijevora i postaviti jednu modernu i održivu doktrinu koja će biti osnov za akcionu mobilizaciju državotvornog pokreta. U stručnom i teorijskom pogledu, naročito, *Crnogorsko pitanje*, imalo je zapaženu recepciju među domaćim i inostranim specijalistima, ali u praktičnom smislu, iako je publikovano za naše prilike u izuzetno velikom tiražu, bilo je gotovo neupotrebljivo: stranačke vođe nijesu htjele da nacionalni pokret izmiče njihovoj kontroli, a kulturtregeri nijesu pokazivali dovoljno energije i invencije za simboličku i akcionu reinterpretaciju, pa je Pokret za nezavisnu Crnu Goru koji je u glavnim potezima, koncipiran prema zamislama iz moje knjige, *Crnogorsko pitanje* - imao marginalnu ulogu u posljednjoj fazi borbe za državnu nezavisnost.

Postao sam samouki teoretičar nacije, kao što sam svojevremeno bio pjesnik - autodidakt. Onda se poslije svega postavlja pitanje: jesam li iznevjerio mladalačke ideje? Može li nacionalizam koji je stvoren u odbranu male nacije biti lišen autoritarnosti i etničkog ekskluzivizma? Primjer Slovenije i baltičkih država govori da je to unekoliko moguće. Svakoj vrsti nacionalizma najugodnije je u okrilju što centralizovanije države, a libertetskom socijalizmu centralizovana država je arhineprijatelj. Jedina situacija u kojoj anarhistička pobuna može, zakratko, imati nacionalne atribucije je kada se liberterski pokret - kao svojevremeno u Ukrajini i Kataloniji - stvori u krilu ugnjetene nacije. U svakoj velikoj društvenoj promjeni ne mijenja se samo sistem vrijednosti nego se preobražavaju i sami akteri. Austrijski liberterski pisac Maks Netlau, kaže: "Revolucija ih preobražava u autoritarce, bez obzira na to čemu su bili skloni, i ostavlja ih loše pripremljenima, nakon njihovog revolucionarnog iskustva, za odbranu slobode". Glavni uzrok malih i velikih pobuna i revolucija je nezadovoljstvo ličnim životom: kad se ove okolnosti promijene omamljenost moći, privilegijama, bogatstvom je toliko snažna da nova elita često postaje karikaturalna kopija svojih prijetnikova. Volja za moć, čiji je osnovni agens strast za posjedovanjem, glavna je osobina ljudske prirode koja je oblikovala svjetsku istoriju, i ona je opšte mjesto svih političkih ideologija. Društvene teorije i političke akcije koje žele dobiti relevantnost moraju računati na ovaj fenomen. Rigidni oblici volje za moć posebno se očituju u takozvanim društvima s periferije, poput crnogorskog, gdje svaka nova politička, kulturna, ekonomska elita, gradi sopstveni autoritet na apsolutnoj poslušnosti i mediokritetstvu. Duh provincijalnog

mediokritetstva je žilav, uporan i čvrsto oslonjen na tlo - među mediokritetima ima sposobnih, darovitih, hrabrih ljudi - jer se ne temelji na izvjesnim postulatima, regulama, vrijednostima (koje su promjenjive) nego na specifičnoj hemiji koja je interaktivna između *ljudi za sva vremena*.

Liberterski socijalisti su častoljublje pretpostavili volji za moć. Zato su toliko naizgled beznadežni, iako bi bez otpora slijepim strastima posjedovanja i samoživosti, bez velikih pobuna protiv tlačenja i predrasuda, današnji svijet bio opskurniji od najmračnije Orvelove utopije. Ja sam, pak, služio nacionalizmu - da bih se borio protiv kriptofašizma - izučavao tehnike njegovog strukturiranja, aktivno učestvovao u raspravama, konferencijama, savjetničkim kružocima o stvaranju nove države, ali, vjerujem, da nijesam iznevjerio mladalački kredo, jer, iako sam, na osnovu poznavanja ovdašnjih glavnih aktera, mogao pretpostaviti stvaranje ovakvog malog korumpiranog merkantilnog monstruma, u kojemu danas živimo. Ipak, današnja Crna Gora, uprkos svemu, ima izvjesne mogućnosti da postane pristojno mjesto za život, što je bilo nezamislivo u ozračju dojučerašnjeg vladajućeg militarizma koji je skovan u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, a u "srpskoj Sparti" oličen u najzaostaliji tribalistički rasizam i šovinizam. (*Od represije države - za libertera, slobodoištućeg čovjeka - gora je samo represija tuđe države*. Tada tortura ima najmanje dvostruko značenje). Koristio sam, kao i drugi u tom pokretu, instrumente moći, ali se nijesam s njima intimizirao. Tačnije, nijesam se intimizirao s nosiocima moći. Pitanje je da li sam i mogao: nikad me nijesu prihvatili kao svojtu.

Posljednja knjiga pjesama, *Nesigurna zemlja*, u stvari je svjedočanstvo o "željeznim, nepotkopanim dimenzijama moći". Moći koja je sama sebi dovoljna. I osjetljiva samo na višu moć, iako je uzročnik najdubljeg rasapa. Moć i propast su dva lica iste sudbine. Ništa se toliko beznadežno ne raspada kao moć. I ne obnavlja se nikad u prvobitnom smislu. Mi smo posljednjih dvadeset godina živjeli u vremenu surovih, često primitivnih mijena i kauzalnosti moći i rasapa, koji su nastajali jedni iz drugih. I za većinu ljudi bilo je to doba permanentnog raspada. Izuzev jednog intimističkog ciklusa, *Nesigurna zemlja*, uglavnom svjedoči o sudbinama koje je ovo nazoviistorijsko vrijeme rasapilo. Neki kritičari je smatraju - u formalnom smislu - mojom najzrelijom i najjednačenijom knjigom. *Nesigurna zemlja* je svakako najambicioznija po tematskoj i referencijalnoj širini, ali meni su, ipak, bliskije rane pjesme, bez obzira na očigledno neiskustvo. Pjesmama s tezom, svojevrsnim malim traktatima, didaktičkim parabolama, esejiziranjem, čini mi se, nedostaje spontanost. Slobodni, prozodijski stih, bez obzira na neujednačene metričke, i melodijske promjenjivosti, izvire iz unutarnjeg "lika", daha, pulsiranja krvotoka i srca, a ne vanjskog ritma jezika i mišljenja. Jer, poezija u svakoj formi je "živa struja jezika", koja se neprestalno mijenja, ali raste iz same sebe i odgovorna je sama sebi. Danas mi se čini da neke, možda najzahtjevnije pjesme u *Nesigurnoj zemlji*, nijesu dovoljno izrasle iz sebe, koliko god su to potencirale.

S *Nesigurnom zemljom*, vjerujem da sam iscrpio ovaj tematski krug. Zato je pjesma 22. maj 2006, objavljena u ciklusu *Nikad neću vidjeti Buenos Aires*, napisanom od 2006. do 2008, možda posljednja s otvorenim političkim angažmanom. Nastala je nakon noći neobuzdanog slavlja zbog proglašene pobjede na referendumu za nezavisnost. Već poslije nekoliko sati šetanja i čestitanja pobjede htio sam da se neopaženo povučem, nestanem iz sve pijanije i neartikulisanije vreve. Želio sam da sâm u stanu popijem bocu votke. Osjećao sam veliko olakšanje, i izvjesnu konfuznost. Kad sam se prvi put javno očitovao za crnogorsku nezavisnost imao sam skoro trideset godina. Mislio sam da se zalažem za istorijski izgublenu stvar, i da se za mog života ništa ne može promijeniti u strateškom odnosu političkih snaga. I u tom smislu, desilo se čudo: jedna beznadežna manjina pobijedila je jedinstvenim spletom okolnosti, bez rata, čak i bez većih protesta, uz arbitražu Evropske unije. Riječju, avantura crnogorske nezavisnosti imala je, u odnosu na sva uporedna ratna iskustva, neočekivan hepiend.

U privatnom planu stvari su nešto drugačije: moje su sposobnosti bile neophodne samo u vrijeme dok je ova politička opcija bila u samom povoju. No, već u početku ozbiljnijeg stranačkog strukturiranja postao sam politički marginalac. Bio sam, ipak, dovoljno edukovan i inteligentan da sam to rano shvatio: iz ličnog iskustva, i pogotovo iz literature, znao sam da jedan soj vjernika i lunatika - među kojima su i mnogo darovitiji, hrabriji i obrazovaniji od mene – zbog neprilagođenosti, preosjetljivosti na niskost, banalnost, često i na brutalnost tehnologije stvaranja hijerarhije moći i eliminacije konkurenata, trajno je politički nepodoban i nemoćan. Zato mi se učinilo da sam ovih, dvadeset u fizičkom i kreativnom smislu najboljih godina, uglavnom protraćio, jer sam zapustio, zanemario osnovnu pjesničku vokaciju. S druge strane, od mojih društvenih ideja malo što se ostvarilo. Crnogorska nezavisnost je pobijedila, ali ratna ideologija, etnički nacionalizam, izolacija, ekstremno socijalno raslojavanje koje je stvorilo specifičnu orijentalnu plutokratiju, umnogome je doprinijelo moralnoj dezorijentaciji i retardaciji, iako su ekonomski, stručni i kreativni resursi Crne Gore danas, ipak, neuporedivo veći nego ikad u novovjekovnoj istoriji. Uzrok ovome je, između ostalog, što nezavisnost nije plod ubrzanog nacionalnog i demokratskog sazrijevanja, te formiranja modernih birokratskih, naučnih, prosvjetnih, kulturnih institucija koje korespondiraju sa potrebama savremene države, već je dominantno bila uslovljena potpunim slomom velikosrpskog političkog projekta i izrazitim taktičkim sposobnostima Mila Đukanovića. (Državno i nacionalno biće Crne Gore je krhko: i pogrešno je, dakle, vjerovanje da su samo nezavisni status i nesumnjivi aktuelni ekonomski rast dugoročna garancija političke stabilnosti. Bez osavremenjivanja državnih institucija, osmišljene reinterpetacije kulturnog i nacionalnog identiteta, znalačke i skrupulozne uravnoteženosti socijalne i demografske politike, istinske žudnje za demokratskim napretkom, svaka veća balkanska i evropska kriza u budućnosti mogu Crnu Goru dovesti u situaciju sličnu onoj iz 1918. godine.).

Jedan od očiglednih recidiva novovjekovnog nacionalnog i političkog diskontinuiteta ogleda se i u činjenici što je većina koja je početkom devedesetih rušila

ostatke crnogorske samobitnosti, poslije petnaest godina postala glavni branilac nezavisnosti, a moji kompanjoni iz vremena Književne opštine Cetinja i Antibirokratske revolucije su, i danas kao na početku ratova - autsajderi, iako su, makar nominalno, pobijedile njihove ideje. Socijalni i društveni status znatnog broja izvornih indipendista istovjetan je kao u vrijeme Miloševićeve hegemonističke politike, što dosta govori o njihovoj sposobnosti i naravi, ali i o prirodi stvarnih pobjednika. (U pjesmi, 22. maj 2006, posvećene M. Lomparu, gorkoironijski ističem: "Danas smo prespavali/ a sutra ćemo biti pali borci/ premda još živi".) Državna ideologija s početka devedesetih se promijenila, ali nije i društvo, i stoga se posljednja tradicionalna vrijednost, koja je opstala za vrijeme komunizma u obliku socijalne solidarnosti, netragom izgubila u balkansko-montenegrinskoj verziji neoliberalizma. Veliki deficit naprednih socijalnih ideja i unutarnje otvorenosti uslovljen je faktom što su se moderniji antiautoritarni evrofilski glasovi u Crnoj Gori javili tek u posljednjoj fazi komunizma, i taj tanki ali potentni sloj mlađih, naprednih i obrazovanih ljudi bio je gotovo smožden u vremenu rata, izolacije, "tranzicije": jedan dio je pobjegao u inostranstvo, druge je sustigao umor i bezvoljnost, a treći su se akomodirali u naručju birokratskih moćnika ili novih medijskih i finansijskih tajkuna. Stoga je politički život uparložen između brutalnosti, podaništva, klijentelizma pozicije i specifične brđanske histerije opozicije, koja se - u promijenjenom odnosu snaga - lako pretvara u novo sluganstvo, što ukida mogućnost ozbiljnih, profesionalnih i nepristrasnih debata o glavnim problemima razvoja, modernizacije i humanizacije društva.

Zato je javni diskurs kontaminiran *jevremovštinom*: potkazivanjem, predrasudama, sumnjičenjem, prostotom. Predugo predpolitičko stanje, ipak, okončalo se tako da sam mogao prećutno - s onima što se nijesu sami udaljili - raskinuti "ratna" savezništva koja su izvjesnim literatama i kulturtregerima stvarala utisak da posjedujem neku neformalnu moć. Svako je dobio ono što je tražio i - zaslužio, i moj se krug kao, recimo, prije dvadeset i pet godina, u vrijeme dok sam pisao *So Jude*, ponovo suzio na nekoliko prijatelja: posvećenika, boema, ljudi s takozvanog ruba društva. (Pjesnik se, s vremena na vrijeme, i u doba koje je sklonije njegovom poslanju, treba skloniti u stranu, na periferiju tzv. javnog života: pjesnička zavještanja češće stižu s egzistencijalnog ruba, iz alternative: nezemska i nadzemska zgusnutost, zagonetnost, zaokreti, akomodirani su u solipsističkom duhu, u memljivim garsonjerama, fabričkim halama, pivnicama. Čovjekovo posrnuće se najtačnije može spoznati prema pitanjima koje postavlja sam sebi: nigdje se tako prazne i besmislene dileme ne očituju kao u raskošnim rezidencijama, ljetnjikovcima, kongresnim dvoranama).

Kreativan i znatiželjan duh je oličenje prevrata, pobune, promjene, no, agensi promjene, kao i snaga i imaginacija nijesu neiscrpni, nijesu uvijek obnovljivi, zato uvijek iznova treba praviti cjelovito preocjenjivanje prijednog puta, da bi prikupio novu snagu, da bi se rekuperirao u raznim smislovima. Elem, za ideje liberterskog socijalizma danas bih našao manje pristalica nego prije dvadeset godina. Ipak, da sam mlađi

dvadeset godina - da imam više vremena za okončanje glavnih poslova - možda bi vrijedjelo krenuti u još jednu bezizglednu avanturu... Traganje za sopstvenom i društvenom slobodom - često je to dvoje kauzalno povezano - posebno u sredinama sa izrazitom autoritarnom tradicijom, mora se u nekom smislu platiti, ali duhovno iskustvo, uzbudljivost liberterske avanture, nemjerljivo je, i neponovljivo. Pjesnička sloboda ostaje kao utjeha, i kao sublimat ostalih oblika slobode.

Dok sam razmišljao o pravljenju izbora poezije bio sam u dilemi hoću li cikluse formirati prema poetskoj i tematskoj srodnosti ili da se držim hronološkog principa. Odlučio sam se za drugu opciju u kojoj su naslovi publikovanih knjiga složeni kao ciklusi prema redosljedu nastanka, vjerujući da će se na pregledniji način moći pratiti moj pjesnički razvoj, iako bi, možda, drugačije strukturiranje pjesničkih cjelina učinilo knjigu koherentnijom, dinamičnijom. Pavle Goranović, s kojim sam najviše razgovarao o izboru, sugerisao mi je naslov *Cetinjski ljetopis*. U prvom času sam pomislio da će ovaj naslov tačno izraziti duh knjige, ali mi se kasnije učinilo da bi *Raskršća* potpunije očitovala sve nespornosti, mijene i lutanja, kojih sam se dotaknuo u ovom uvodu i u samom pjesničkom tekstu. Ipak, odlučio sam da *Cetinjski ljetopis* istaknem kao podnaslov. Ko je god malo dublje zavirio između skrtnutih, posnih, ali čudesno obnovljivih meandara tog jedinstvenog mjesta mogao je u ovim stihovima naslutiti, omirisati *cetinjsku patinu*. Često se taj dojam nameće i protiv moje volje. Jer, isticanje svoje porodice, porijekla, zavičaja, ponekad je komično, i gotovo uvijek je izraz lošeg ukusa i male duhovne suptilnosti. U mojoj biografiji, posebno u odgoju, navikama, obrazovanju, moglo je biti štošta drugačije i bolje, i jedino što osjećam zakonomjernim i skladnim dijelom mog bića je grad u kojem sam odrastao. Teško da mogu sebe i zamisliti amputiranog iz tog podlovcenskog krša, iako su me neprestano mamila mjesta sa širim vidicima, bulevarima, velegradskom vrevom u kojoj te niko neće prepoznati. No, gdje god sam odlazio uvijek sam razmišljao o povratku. Cetinjski magnetizam je kod mene stalan, i fatalan. Na evropskoj mapi ne postoji drugo mjesto s tolikom protivrječnosti, tolikim nesrazmjerom između neznatnosti u veličini i bogatstvu, i tako moćnom stvaralačkom i voljnom snagom. Malo je i milionskih gradova koji baštine takve podvige nepokornosti, toliku stvaralačku silu (Petar Prvi, Njegoš, Lubarda, Dado, Kiš...). Još u vrijeme mog djetinjstva Cetinje je bilo izgubilo svoj prvobitni značaj. Odselile su se institucije, i najsposobniji ljudi. Ostala su istorijska zdanja i umišljenost o (nekadašnjoj) veličini. Zato kad god debatujemo nešto važno o Cetinju, govorimo u prošlom vremenu. Ova činjenica još više pojačava moju osjetljivost na mnoštvo pamćenja i mnogostruka značenja ovog grada.

Ivo Andrić se od nasrtljive znatiželje novinara branio sofizmom: *Sve je u knjigama*. I zaista, kod velikih majstora sve se nalazi u djelu. Lik samog autora postaje gotovo efemeran. Međutim, što je djelo manjeg značaja, obrnutom proporcionalnošću se povećavaju značenja socijalnog i moralnog habitusa samog pisca. U tom slučaju pisac više svjedoči nego djelo. No, može li pjesnik objektivno svjedočiti o svom

vremenu? Pogotovo, može li sam o sebi kredibilno svjedočiti? Može li autobiografski iskaz biti pošteđen neobjektivnosti, patetičnosti, narcisoidnosti?

Poezija je, pak, sama za sebe dovoljno rječita i znakovita, i ja sam koncipirajući ovakav autopoetički i autobiografski uvod bio svjestan formalnih i semantičkih zamki koje je u prvom licu, u ispovjednom tonu, nemoguće izbjeći. Ipak, nije pravedno, a ni razumno, dopustiti da jedina ovovremena svjedočanstva o smutnim i opasnom vremenima, i konačno o mojoj ulozi, namjerama, zabludama, vrve od neukusa, insinuacija i laži. Posebno zbog toga što u nas još prevladava bulevarski senzacionalizam i ružičasti mediji, pa zbog toga ne postoji - osim, možda, u izolovanim grupicama nevladinog sektora i akademske zajednice - stanovita sposobnost i potreba za razlikovanjem istinoljubivosti od egzibicionizma, gramzivosti i bestijalnosti.

III

Pol Elijar je zloguko prorokovao da će svi pisati poeziju. To jest, buntovnički duh nadrealizma slutio je smrt poezije, tog *čudnog stanja duha*: bez obzira što nije mogao znati da će psihički automatizam biti recikliran u nekog filtriranog, leksički i semantički redukovanog intermedijuskog surogata novinskih vijesti, marketinških slogana, SMS poruka... Jesu li nadrealisti, kao što im je bilo svojstveno, pretjerivali u "rastrojstvu čula", intuitivno sluteći epohu koja može pokvariti, čak razbiti maštu - *najizvrsniju ljudsku sposobnost*, te preoblikovati klasičnu dramaturgiju tragičkog odnosa mnoštva i jednog, jednog i drugog, subjekta i svijeta? Jer, drama iz koje emanira pjesničko osjećanje svijeta u bitnome se nije promijenila od vremena starih kineskih ili rimskih pjesnika, koji su sebe vidjeli kao "stvaraoce slika i kao slike svojih djela". U originalnom smislu *poezija je način preživljavanja bratstva* koji svojim primjerom zadovoljava sentimentalne i duhovne, intimne i kolektivne potrebe. Pjesničko bratstvo je mali oživljeni svemir, živi dokaz univerzalnog, nefragmentisanog bratstva. *Beznačajno zrno pijeska u vasioni* postaje veoma moćno, slojevito, prozračno, ekstatičko polje koje pulsira i proširuje auru stvorenu jezikom. Pjesničko osjećanje - kad huli i posvećuje - težnja je za proširivanjem, cjelovitošću. Tek u postmodernizmu pjesnički izraz teži sažimanju, rasipanju, lomljenju jezika i mišljenja. Takozvani postmodernizam u poeziji ne znači ništa više od možda vremenskog određenja - i to je upitno, jer kako će se zvati epoha poslije postmoderne? - i jedino u čemu je dosljedan to je fragmentacija, dekonstrukcija svakog idejnog, duhovnog, poetskog koncepta. Što će onda ostati od poezije ako joj oduzmemo velike teme, kao što su Ljubav, Sloboda, Bog, Smrt? Što će ostati od stihova koji su se odrekli ideje promjene, mogućnosti predviđanja? Mladi Česlav Miloš, u polemici s modernistima, naizgled nadobudno, tvrdi: "Bez vizionarstva i malčice proročkog dara ne usuđujte se sebe nazivati pjesnikom, jer ćete ukrasti zvanje koje pripada drugom". Zaista, čemu služi erudicija, vještina, pa i duhovitost, ako pjesnik ne promišlja vlastitu sudbinu i sudbinu svijeta usred svih sukobljenih uzroka i sila?

Ali, nije moguće promišljati vlastitu i svjetsku sudbinu izvan istorije. Fukujama je najavio kraj istorije. Kraj istorije je uzrokovan nestankom mita o heroju. Postindustrijsko, postideološko, postmoderno doba nije sposobno stvoriti herojski mit, jer ideal ovog doba je građanina pretvoriti u potrošača. Nil Amstrong, prvi čovjek koji se spustio na mjesечеvo tlo, nema herojski oreol. Potrošački mit nema heroja, jer heroj nije uzoran konzument. On je, u stvari antikonzument, mogući smutljivac, koji više ne imponuje, s kojim se ne može poistovjetiti uobrazilja potrošača. Potrošač slijedi konjunkturu tržišta: sve ideje i vrijednosti su merkantilne, fragmentisane, nelucidne i stoga se sukob estetika, ideja, ideologija prometnuo u nadgornjavanje marketinških strategija i u sukob rigidnih vjerezakona. Sukob religija - za razliku od borbi između ideologija ili nacija - negira svaki univerzalni koncept, svaku ideju ekumenizma. Jer svaki monoteistički bog osporava druge bogove i sebe stavlja u centar univerzuma. Poezija čiji je ideal ono zapretano, iskonsko, neiskazivo, dovesti do ruba kazivog, zasniva se na suodnosu i kauzalnosti individualnog i univerzalnog. *Kraj istorije* i *Sukob civilizacija* (čitaj religija), zloćudnije - s obzirom na zastrašujuću digitalnu logistiku nego bilo koja doktrina prije njih, negiraju ono najesencijalnije što se preobraća i ukršta u individualnom i univerzalnom. Ko je onda današnji čitalac poezije? Ko je na koncu današnji pjesnik?

Knjige poezije u knjižarama i bibliotekama više niko ne traži. Dakle, čitalac poezije nije potrošač. Od deset pročitanih pjesničkih zbirki kupiće jednu ili dvije, ostale će dobiti na poklon. On je do juče bio manjina, danas je osobenjak, pripadnik ritualne sekte, sektaš. Pjesnici poznaju svoje čitaoce, koji su uglavnom sami pjesnici. Poezija postaje apartna, izlišna, jer je izgubila svoju lingvističku i socijalnu svrhu. Ona je prije svega čuvala i razvijala jezik. Savremeni javni diskurs kao i umjetnost - nema tendenciju jezičkog razvijanja već sažimanja. Jezik dnevne politike, marketinških akcija, elektronskih medija lišen je barokne razbarušenosti, metaforičnosti, asocijativnosti. Digitalni mediji služe se manjim leksičkim fondom nego što ga je koristio prosječan čovjek u epohi prije pismenosti. Emocionalnost i imaginacija su u osnovi pravljenja jezika. Pismenost je sistem. Mediji ne mare za pismenost, stvaraju lažnu emocionalnost, a njihova digitalna imaginacija čovjekovu maštu čini sterilnom: oni razvijaju moć uprkos pismenosti, uprkos emocionalnosti, uprkos mašti. Medijskoj mašineriji je glavni cilj da svoje konzumente učini bezličnim, neosjetljivim, duhovno nepreduzetnim. U vrevi bizarnosti i neukusa koje agresivno proizvodi masovna kultura i estradna industrija stvoren je novi poredak stvari. Sto puta više medijskog prostora bi dobila vijest o gostovanju pop zvijezde Madone nego da je neki savremeni Bajron poginuo u Čečeniji ili Kurdistanu. Koliko naših savremenika zna ko je Zbignjev Herbert, Dane Zajc ili Vasko Popa? Može li poezija preživjeti bez čitalaca? Simbolisti su ignorisali široke čitalačke mase, ali kakva bi bila njihova poetika da su imali spoznaju da se poezija ne čita, ne recituje, da nije imala svoje poklonike u raznim društvenim staležima? Ne možeš ignorisati nepostojeće čitaoce.

U stvari poezija je imala najviše poklonika u usmenim kulturama. "Pleme se za sat ili dva pretvaralo u istinsku pjesničku zajednicu koja je obuhvatala žive i mrtve" (Oktavio Paz). Crnogorski čobani su naizust govorili *Gorski vijenac* ili *Balkansku caricu*. Poezija se kao i prije nekoliko hiljada godina govorila uz pjesmu i igru - kola i gusle - i pjevači, odnosno pjesnici su kroz kazivanje herojskih podviga živih i mrtvih stvarali svojevrsno herojsko bratstvo i solidarnost. Zbog toga su bili poštovani kao u predhomerovsko doba. No, i na trgovima, pred porodičnom publikom i na dvorovima, među obrazovanim i patricijskim staležom obožavani su rapsodi, trubaduri, žongleri, madrigalisti: scenska vještina nekad je dojmljivija od literarnog umijeća. Modernizacijom štamparske prese tiraži pjesničkih knjiga zavidno rastu i pjevanje, recitovanje, čitanje poezije pomalo ustupa pred čitanjem pjesama u samoći, u tišini. Ovo je bilo drugo zlatno doba poezije. Pjesnici postaju nacionalni bardovi. Čak i više od toga, nacionalni amblemi, pa i ideolozi. Spomenimo Getea, Igoa, Puškina, Leopardija, Petefija, Mickijevića, Ševčenka, Emineskua, Boteva, Prešerna, Njegoša... Poslije svojih romantičnih uloga u nacionalnim preporodima pjesništvo postaje jedno od glavnih ideoloških oruđa u sovjetskoj Rusiji: istinski pjesnici su izolovani, uhapšeni ili prognani, ali režimske poete su publikovani u tiražima od nekoliko stotina hiljada primjeraka, i mitinzi poezije su postali svojevrsni društveni rituali koji su ponekad održavani i na fudbalskim stadionima. Bitnici su posljednja pjesnička generacija koja je imala masovnu publiku. Kao i stari pjesnici, oni svoje stihove pjevaju, recituju, izvode uz muziku. Poezija Ginzberga i Ferlingetija doživjela je milionske tiraže. Popularnost bitnika tumači se zbog njihove nekonvencionalnosti, pobune protiv nehumanog života industrijske civilizacije i rata u Vijetnamu. No, danas se vode opasniji ratovi nego u bitničko vrijeme, i ugroženost ljudske vrste od industrijskih zagađivača je veća nego prije pedeset godina, a harizmatični i scenski zavodljivi pjesnici svoje knjige štampaju u hiljadu primjeraka. (Klasična uloga nacionalnog barda još se pomiče samo u porobljenim i poluoslobođenim narodima: eto, dok sam radio redakciju ovog teksta, svjetske agencije su javile da je umro palestinski pjesnik Mahmut Derviš, čija se slava u arapskom svijetu mogla mjeriti s mitskim vođama Al Fataha. Predsjednik Palestine Abas, naredio je povodom pjesnikove smrti, trodnevnu nacionalnu žalost). Ignorisanje pjesništva, dakle, više je posljedica duha našeg vremena nego kakvoće same poezije i njene interpretacije iako bi savremena poezija bila kudikamo drugačija, možda poetičnija, zanosnija, inspirativnija da joj je doba više naklonjeno.

Usmeno čitanje ili scensko izvođenje poezije neugledno je, i doima ekscentrično, u odnosu na moćnu, dizajniranu, glamuroznu industriju zabave. Zato iskonska želja za sjedinjenjem pjesnika s čovjekom sa ulice, iz tvornice, s farmerskog imanja, više nije moguća. Čovjek postindustrijske ere izmrcvaren je, zaslijepljen, opsjednut potrošačkim kreditima, mnoštvom merkantilnih ponuda, blještavilom tok šoua. Njegov duh, misao, koncentracija su rasuti na mnoštvo blještavih, ali praznjikavih slika. Oktavio Paz, u briljantnoj knjizi eseja o poeziji, Drukčije mišljenje, navodi: "Čitanje je suprotno rasipanju; čitanje je mentalna i moralna vježba koncentracije koja nas nosi

u nepoznate svjetove koji se polako javljaju kao jedna starija i iskonskija domovina: odatle dolazimo.”

U klasičnom iskustvu poezija je sebi priskrbila izvjesni duhovni aristokratizam. Čak i u komunističko doba njegovan je mit o pjesnicima kao romantičnim herojima koji pustom morskom obalom šetaju zaneseni uzvišenim mislima, pa su totalitarni moćnici, komesari, ljudi akcije - koji su istinski prezirali umjetničku tankoćutnost - unekoliko respektovali uticaj pjesnika. Recimo, Staljin je pomno pratio, možda odlučujuće uticao na sudbinu Mandeljštama, Ahmatove, Pasternaka, dok je Tito arbitrirao u sudbini Zogovića, Kocbeka, Vlada Gotovca. Komunizam je u svim oblicima lenjinizma, staljinizma, maoizma, titoizma, ponizio izvorne socijalističke ideje, ali je posredno, i protiv svoje volje, humanizovao kapitalizam. Teoretičari buržoaske demokratije i kapitalistički karteli pred baukom komunizma postali su popustljivi za izvjesna socijalna i sindikalna prava. Međutim, suprotno očekivanju, slom komunizma doprinosi nazatku Zapadnih demokratija. Iz sloma komunističkog totalitarizma, pošto su bivše socijalističke zemlje postala zavisna, tehnološki i ekonomski zaostala, merkantilna čudovišta sa novom korumpiranom elitom koja je izrasla iz bivšeg partijskog i policijskog miljea, izvukli su pogrešan zaključak da je superiornost tržišne privrede dovela do sloma komunizma i da tržište uređuje sve odnose u društvu. Ovaj specifični oblik sociodarvinizma u kojemu je cjelokupna ljudska invencija i koncentracija usredsređena na profit, rast bruto nacionalnog dohotka po svaku cijenu i na takozvano blagostanje, odlučujuće utiče na profilisanje novog obrazovanja i mentalnog oblikovanja. Klasična etička, estetska, pogotovo pjesnička tradicija - uz to što je marginalizovana - reciklirana je, prilagođena predstavi svijeta kao globalnog supermarketa. U ovom ozračju i veoma obrazovani i senzibilni djelatnici koji utiču na formiranje javnog mišljenja, ne obaziru se na pjesničku tradiciju. Niti podstiču radnje i razgovore koji bi išli u prilog ovakvom diskursu. Moderni izdavači - umjesto da insistiraju na estetskim različitostima da bi zadovoljili ekonomski interes prodajom bestselera, moraju se prilagoditi jednoj bezličnoj većini. U *Drukčijem mišljenju*, navodi se da su, “Makijaveli i Monteskeje, Tokvil i Marks čitali na sreću stare pjesnike i istoričare antike”, za razliku od današnjih politikologa i sociologa. Zato u savremenim dvorovima i rezidencijama, novi patriciji i oligarsi, umjesto pjesnika, trubadura, madrigalista, pozivaju glumce, folk i pop zvijezde, top modele i producente.

Poeziji ne treba besmrtnost već uskrsnuće. Može li, zaista, poezija uskrsnuti? Može li se riječ pjesnika više ikad slušati kao u doba romantizma, moderne ili čak boljševičkog socijalizma? Može li se sva složenost ljudske duše, prije svega intimnog života, erotike, zadovoljstva, ili “gorka zadovoljstva melanholije, krhka kraljevstva sjećanja”, tako tanano, suptilno i duboko iskazivati u drugoj literarnoj ili umjetničkoj formi? Jesu li intimni život, imaginacija, tragičko osjećanje svijeta toliko kastrirani, opčinjeni djelima za zabavu i široku upotrebu da neće moći spoznati pojavu nekog novog Paunda, Verlana, Lorke? Konačno, mogu li pjesme novih generacija socijalnih pjesnika, poput nekad Nerude, Hikmeta ili Majakovskog, probuditi prkos i nadu,

očovječiti poniženi lumpenproleterijat u latinoameričkim, balkanskim ili sibirskim favelama?

Potvrdni odgovor na ova pitanja može biti samo ako je pjesnik spona između juče i sutra. Ako su tri vremena povezana razmjenom ideja, vrijednosti, ukusa i mišljenja. Ukoliko se ovaj kauzalitet rasipa i raspada vizionarstvo pjesnika postaje tragikomično. Jer, da bi uskrsnula, poeziji je potrebna potvrda da će trajati. A trajaće onoliko koliko bude imala čitalaca. Čitalac poezije u budućnosti sličiće ranim hrišćanima u rimskim katakombama. To neće biti klasični potrošač, kupac prestižnih romana ili umjetničkih slika, kozer, eksponent više klase, već intelektualni asketa, boem ili frustrirani činovnik. Ergo, pretpostavljamo da će se i dalje dijeliti književne nagrade i organizovati pjesnički mitinzi, ali državne nagrade će uručivati dužnosnici sve nižeg ranga, dok će se sale za pjesničke susrete sve više udaljavati od centara metropola. Pjesničke grupe podsjećaću na nekadašnja putujuća pozorišta: među pjesnicima neće biti bardova a u publici moćnih državnika, prestižnih mecena, blistavih gospođa.

Poezija gubi svoju magiju ukoliko pjesnici i ljubitelji poezije ne dijele "strasnu mladost strasti". Mandeljštam piše, u *Razgovoru o Danteu*: "Čežnja za letenjem isprpljivala je i mučila ljude Danteove epohe ništa manje nego alhemija". Čežnje i strasti "za letenjem" savremeni čovjek iscrpljuje na video igricama, digitalnim medijima i filmu. On traži posrednika koji će ga lišiti svakog duhovnog napora i rafinmana. Vijek u kojem živimo nije nasilniji od minulih stoljeća. Samo je sterilniji, beznadniji: izgubljena je vjera u mogućnost preobraćanja, svejedno teološkog, idejnog, socijalnog. Sveprisutna medijska moć stvorila je voajerski mentalitet lišen zanosa i tabloidizirala svijest svojih konzumenata, u tolikoj mjeri da se svaka intelektualna aktivnost koja nije upakovana u propagandni glamur, posmatra s prezirom ili sažaljenjem. Stoga, danas toliko naivno i ekscentrično doimaju riječi Ezre Paunda, koji tvrdi da je dovoljno za promociju izvjesnih djela da stignu do dvadeset sedam čitalaca: "Tih dvadeset i sedam bi kasnije bili sposobni da prošire njihova pisanja". Pretvaranje građana u potrošače: teror potrošačkog mentaliteta usloviće nestanak malih izdavača koji objavljuju poeziju. *Tržište je bezlično, gluvo i slijepo za ljepotu i rizik*. Nije se ova opasnost pojavila u naše vrijeme, samo sada dobija čudovišne razmjere. U ovom kontekstu, Paund, piše prijatelju: "Za ime boga ograničite ono što sam vam jednom rekao: 'ništa' što se piše za novac ne vrijedi: jedino što vrijedi je ono što je napisano 'protiv' tržišta. Kada primi debeli ček čovjek misli da je nešto značajno učinio ali ubrzo njegovim venama umjesto krvi počinje proticati tinta".

Satjerani u male esnafske enklave pjesnici postmodernisti čine očajničke napore da bi izborili svoje mjesto u tržišnom galimatijasu, zato bezuspješno pokušavaju oponašati i reciklirati jezik novina, romana, filma, odričući se velikih prauzora antike i klasicizma. Ovidije, Dante, Milton sposobniji su, na jeziku pjesničke riječi komunicirati sa savremenim čitaocem - kao živ sa živim - nego pjesnici postmoderne. Preobraćanje

pjesničke materije, pejzaža, retorike, koja je korelativna sa novim svijetom, može se ostvariti samo "unutarnjim likom" a ne spoljašnjom, objašnjavajućom slikovitošću. "Međutim savremeni film sa svojom metamorfozom trakavice pretvara se u najotrovniju parodiju na mogućnosti oruđa poetskog govora, zato što se kadrovi kreću u njemu bez borbe i samo smjenjuju jedan drugog". (Osip Mandeljštam)

Epilog

U ovom trenutku tržište je jedino što daje pouzdane znake da će trajati vječno. Sve drugo izgleda upitno - i efemerno, pa i sama istorija. Čovjekova glad, strah od gladi, gomilanje zaliha, nekretnina, mobilijara, ukrasa i drugih tričarija, preistorijska je i u našem vaktu metaistorijska i postistorijska. *No, odnos između čovjeka i poezije tek je nešto malo stariji od same istorije*: kraj istorije objavljuje i kraj poezije, te najavljuje gubitak sjećanja i nemogućnost projektovanja budućnosti iz sadašnjosti, što je nesumnjivi znak opadanja moći, kreativnosti i starosti civilizacije. Ova demencija savremene civilizacije potire klasični odnos, duhovnu istoriju prepunu suprotnosti, kroz poređenja, analogije, metafore, retoričke figure, što se najdramatičnije sublimiralo u poetskim iskazima. Sama ljudska priroda bez dualizma, kognitivne dihotomije i umjetničke alternative i rascjepa, bez poetskog u verbalnom i neverbalnom stvaralaštvu, bez, kako su govorili stari Kinezi, "deset hiljada stvari koje čine svemir", može se reciklirati u novoljudsku, postljudsku (posthumanu). U tom slučaju poezija će preživjeti istoriju, tek toliko da akceptira njen nestanak. Da preuzme na sebe ono što stari proroci, možda, nijesu vidjeli. Oni su prorokovali smrt svijeta, a ne smrt istorije. Ili je iz njihovog rakursa u pitanju bila ista stvar.

Analogno mračnom predskazanju da će svi pisati poeziju, Posljednji Pjesnik će biti uškopljenik, jer - u prvobitnom značenju - Pjesnik je medij. Poezija, dakle, mora nestati da bi ponovo uspostavila izgublenu vezu s Pjesnikom i njegovih "dvadeset sedam čitalaca". Da bi novi mitovi oživjeli stare strasti i zablude istorije, obnovili odlaženje i dolaženje zadovoljenih i neuzvraćenih ljubavi i čežnji, patnji i prosvjetljenja, te padove i zanose tjelesnog, duhovnog, senzualnog, metafizičkog svijeta. Na taj način ponovo ćemo vidjeti čudesne slike praizvora, to jest, obuhvatnosti, prirodne i natprirodne.

Avgust, 2008.